

УДК 314.1:353.1(477)

Л.А. Чепелевська, О.П. Рудницький, О.М. Дзюба

ПРОБЛЕМИ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України», м. Київ, Україна

Мета – виявити проблеми демографічної кризи в Україні та регіонах.

Матеріали та методи. За даними Державної служби статистики України вивчено демографічну статистику за 2008–2012 рр. Дослідження проведено на підставі використання методів демографічної та медичної статистики.

Результати. За останні роки в результаті прийнятих державою заходів зафіксовано поліпшення медико-демографічної ситуації: народжуваність зросла на 26,6%, смертність знизилась на 10,0%, смертність немовлят – на 10,5%. Незважаючи на те, що чисельність населення продовжує скорочуватись, темп цього процесу уповільнився (1,2% в останнє півріччя проти 2,6% – у попереднє). Україні притаманні значні територіальні відмінності у показниках тривалості життя: найбільш високі спостерігаються в м. Києві та в чотирьох західних областях.

Висновки. В Україні на фоні значних регіональних розбіжностей спостерігаються перші позитивні зрушення в медико-демографічній ситуації.

Ключові слова: демографія, смертність, народжуваність, середня очікувана тривалість життя, регіони.

Вступ

У період після проголошення незалежності в Україні спостерігається безпрецедентний демографічний спад, який супроводжується кризою в охороні здоров'я. Незбалансована економіка, політична нестабільність і суттєво послаблена система охорони здоров'я призвели до погіршення стану населення і до серйозної нерівності різних категорій населення щодо стану здоров'я. Крім того, темпи скорочення чисельності населення в Україні є найвищими в Європі. Унаслідок переважно низьких показників народжуваності така тенденція швидко змінює віковий склад населення – питома вага громадян середнього та похилого віку зростає [5]. Актуальність демографічних і багатьох соціальних проблем у сучасній Україні ставлять на порядок денний питання розробки ефективної і гнучкої соціально-демографічної політики в країні. Депопуляція, характерна для більшості країн Європи з 1991 р., є актуальною проблемою і для України. Проте Україна від інших Європейських країн вирізняється масштабністю депопуляції і прискореними темпами скорочення чисельності населення. На початку 2000-х років Україна щорічно втрачала внаслідок депопуляції в середньому 350 тис. осіб, при цьому коефіцієнт природного скорочення населення в Україні залишається найвищим серед європейських країн. Не менш значущими чинниками негативних

демографічних тенденцій в Україні є погіршення стану здоров'я населення, низька тривалість життя, високий рівень смертності, особливо серед чоловіків працездатного віку. Середня очікувана тривалість життя жінок у 2007 р. становила 73,6 року, а чоловіків – 62,3 року [6]. Поліпшення демографічної ситуації в Україні є найбільш актуальною проблемою для влади й українського суспільства в цілому, оскільки має важливе значення не тільки для збереження трудового потенціалу та національної безпеки країни, але й для збереження самої держави [1–4]. На сьогодні Україна за важливішими показниками здоров'я населення поступається багатьом країнам Європи та світу. Так, середня очікувана тривалість життя чоловіків в Україні менша на 13 років, а жінок – понад 8 років, ніж у країнах Європейського Союзу. За цим показником наша країна посідає передостаннє місце в Європі. Передусім це пов'язано з високим рівнем смертності населення, особливо в працездатному віці. Водночас, останніми роками (2006–2011 рр.) у демографічній ситуації почалися позитивні зрушення, зокрема, знизився рівень смертності населення України на 10,3%, серед чоловіків – на 13,9%, жінок – на 6,5%. У регіонах найбільше зниження зафіксовано в Одеській, Київській, Чернігівській та Житомирській областях. Знизився рівень смертності населення України від хвороб системи кровообігу на 6,2%, серед чоловіків – на 9,6%, особливо в Житомирській, Одеській, Харківській та Львівській областях (на 12,6–10,0%

відповідно), більше – серед чоловіків (на 15,9–14,0%). Найбільш значні темпи зниження рівня смертності населення України зафіксовано від зовнішніх причин смерті (на 32,8%), особливо серед чоловіків, у Дніпропетровській, Чернігівській, Полтавській та Одеській областях (41,9–38,0% відповідно) [7].

Мета роботи – виявити проблеми демографічної кризи в Україні та регіонах.

Матеріали та методи

За даними Державної служби статистики України вивчено демографічну статистику за 2008–2012 рр. Дослідження проведено на підставі використання методів демографічної та медичної статистики.

Результати дослідження та їх обговорення

Незважаючи на затяжну кризу у сфері відтворення населення, Україна на сьогодні залишається однією з багатолюдних європейських країн, посідаючи за чисельністю п'яте місце після Німеччини, Великої Британії, Франції та Італії. На початок 2013 р., за оцінкою Державної служби статистики, чисельність населення України становила 45 553 тис. осіб. Населення України останніми роками продовжує убувати, хоча і з помітним сповільненням темпів скорочення у 2009–2012 рр. Чисельність населення України скоротилася за останні п'ять років майже на 0,9 млн осіб, а протягом 2012 р. – на 81 тис. осіб, або на 0,2%. Ще один чинник, який обумовив сповільнення природного убутку населення України останнім часом, – сприятливі зміни в динаміці народжуваності в результаті активізації соціально-демографічної політики. Найістотнішою рисою довготривалих змін у статеві-віковому складі населення України усіх типів поселень на сучасному етапі є його старіння (зменшення частки дітей і молоді та збільшення частки людей старшого і похилого віку) як об'єктивний результат еволюції основних демографічних процесів. Старіння поглиблюється доти, доки відбуваються зміни в режимі відтворення і міграції населення. З їх стабілізацією певним чином стабілізується статеві-віковий склад населення. Пусковим чинником старіння населення в історичній ретроспективі є зниження народжуваності. Але з часом провідним фактором цього процесу стає подовження тривалості життя. Україну очікує поглиблення процесу старіння населення на середньо- і довгострокову перспективу – саме поточне сторіччя буде періодом триваючого старіння її

населення. Вже зараз Україна належить до країн із високим рівнем постаріння населення: за часткою осіб віком 60 років і старше вона завершує список 25 «найстаріших» країн світу.

У 2012 р. число народжень в Україні порівняно з 2011 р. в абсолютному вимірі збільшилось на 18 тис. осіб, а відносний показник – загальний коефіцієнт народжуваності – підвищився на 4,0%. Найвищий за останні п'ять років рівень народжуваності в Україні зафіксовано у 2012 р., протягом якого народилося на 23 тис. більше дітей, ніж у 2010 р. Приріст народжень у міських поселеннях в 2012 р. порівняно з 2010 р. становив 15 тис., а в селах – 8 тис. осіб. Загальний коефіцієнт народжуваності також збільшився: з 10,8‰ у 2010 р. до 11,4‰ у 2012 р. В Україні спостерігається істотна територіальна диференціація народжуваності. За рівнем народжуваності регіони України розподіляються на три групи. Перша група – це східні області, яким притаманна надзвичайно низька народжуваність, яка навіть наполовину не забезпечує відновлення чисельності населення (Сумська, Чернігівська, Луганська, Донецька, Полтавська, Харківська області). Друга група – це західні області (Волинська, Рівненська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, до них тяжіє Одеська), яким притаманні відносно високі показники народжуваності та порівняно високі сумарні коефіцієнти народжуваності (1,4–1,6 дитини на одну жінку), тут зберігаються традиції дводітності, які демонструють найменші в країні показники поширеності абортів, з удвічі нижчою за український рівень часткою позашлюбної народжуваності. Третя група – решта областей (демографічно старі регіони півночі та центру), в яких показники відтворення населення знаходяться на рівні середньоукраїнських.

Найсерйознішою проблемою в Україні, як і раніше, залишається високий рівень смертності населення. Незважаючи на позитивну динаміку загального коефіцієнта смертності за останні п'ять років, він у 2012 р. був одним із найвищих у Європі. У 2012 р. кількість померлих в Україні становила 663,1 тис. осіб, що було тільки на 1,5 тис. осіб менше, ніж у 2011 р. У міських поселеннях абсолютне число померлих у 2012 р. порівняно з попереднім роком навіть дещо підвищилось. Загалом за п'ятирічний період (2008–2012 рр.) кількість померлих в Україні зменшилася на 91,3 тис. осіб (у містах – на 51,1, у селах – на 40,2 тис. осіб).

Рівень смертності в нашій країні має суттєву регіональну диференціацію. Так, у 2012 р. величина загального коефіцієнта смертності коливалася в межах від 9,8‰ у м. Києві до 18,6‰ у Чернігівській

області. Найвищі рівні смертності спостерігались у Сумській (16,6‰), Кіровоградській (16,5‰), Полтавській (16,4‰), Житомирській (16,3‰) та Черкаській (16,2‰) областях, що на 14,4–11,2% перевищувало середньоукраїнський рівень.

Смертність немовлят в Україні має позитивну динаміку: у 2012 р. порівняно з 2008 р. коефіцієнт знизився на 15,0%, у містах – на 15,6%, у сільській місцевості – на 14,7%.

Водночас, зберігається значна регіональна диференціація по цьому показнику. Розрив між максимальним у Донецькій області (12,7‰) і мінімальним у Київській області (5,7‰) коефіцієнтами становив 7,0‰. Найнижчі показники смертності немовлят зафіксовано у Київській, Полтавській, Івано-Франківській областях, а найвищі – у Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській та Черкаській областях.

У структурі причин смерті провідне місце посідають хвороби системи кровообігу. Надсмертність від серцево-судинних захворювань залишається на сьогодні досить серйозною проблемою, яка проявляється в надлишковій порівняно з розвинутими країнами частці смертей від ішемічної хвороби серця. Українська особливість полягає в тому, що надто багато людей вмирає від цього класу хвороб у молодому віці, зокрема чоловіків.

Висока смертність від зовнішніх причин смерті – одна з основних складових кризи смертності в Україні. Втрати, яких зазнає Україна від цих причин смерті, не менші, а у віці до 70 років – набагато вагоміші, ніж втрати від онкологічних захворювань. Однак загроза здоров'ю та життєздатності населення країни з боку зовнішніх причин смерті за останні п'ять років істотно знизилась. Так, рівень смертності від зовнішніх причин у 2012 р. порівняно з 2008 р. скоротився на 32,2%. Подальші позитивні зміни в динаміці зовнішніх причин смерті залежать від поліпшення соціально-економічної ситуації в державі.

Україна зазнає найбільших втрат щодо населення працездатного віку. Висока смертність осіб працездатного віку відіграє основну роль у формуванні низької тривалості життя. Україні притаманні значні територіальні відмінності у показниках тривалості життя. Регіональна диференціація обумовлена низкою факторів, вирішальними серед яких є соціально-економічні, екологічні, демографічні тощо. За показниками очікуваної тривалості життя при народженні регіони України можна об'єднати в три групи. До першої групи з відносно високими показниками тривалості життя належать м. Київ і чотири західноукраїнські

області (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська і Чернівецька). Рівень тривалості життя при народженні в першій групі областей на сьогодні у чоловіків на 2,0–4,0, а у жінок на 1,2–2,0 року вищий за загальноукраїнські показники. До другої групи входить більшість східних і південних областей України (Дніпропетровська, Донецька, Кіровоградська, Запорізька, Херсонська, Одеська та північна – Чернігівська), в якій очікувана тривалість життя при народженні нижча в чоловіків на 3,0, а в жінок на 2,7 року за таку в областях першої групи.

Показники очікуваної тривалості життя в решті регіонів, а це переважно центральні, три західні (Волинська, Рівненська та Закарпатська) області та Автономна Республіка Крим, мають середні значення між першою та другою групами областей. Загалом за останні п'ять років в усіх регіонах України зросла очікувана тривалість життя і в чоловіків, і в жінок переважно внаслідок зниження смертності від серцево-судинних захворювань і зовнішніх причин смерті.

Висновки

1. За останні роки в Україні спостерігається поліпшення медико-демографічної ситуації. Зокрема, зріс рівень народжуваності на 26,6%, знизився рівень загальної смертності – на 10,0%. Це відбулося за рахунок зниження рівня смертності від інфекційних і паразитарних хвороб, хвороб системи кровообігу, хвороб органів дихання та внаслідок дії зовнішніх чинників.

2. Однак глибинні демографічні процеси ще залишаються негативними. Чисельність населення за останні 10 років знизилась більше ніж на 2 млн осіб, у містах – на 767,9 тис., у селах – на 1 млн 301 тис., хоча темп зменшення чисельності населення в першій половині десятиріччя був удвічі вищим (2,6%), ніж у другій – (1,2%).

3. Вікова структура населення в значній мірі обумовлюється від'ємним природним приростом. На сьогодні відсоток дітей становить 15,3%, осіб працездатного віку – 59,8%, післяпрацездатного віку – 24,8%. Україна належить до країн із високим рівнем постаріння населення: за часткою осіб віком 60 років і старше вона завершує список 25 «найстаріших» країн світу.

4. Зберігається значна регіональна диференціація за показником смертності немовлят. У 2012 р. розрив між максимальним (Донецька область – 12,7‰) і мінімальним (Київська область – 5,7‰) коефіцієнтами становив 7,0‰, найнижчі показники зафіксовано в Київській, Полтавській, Івано-Франківській областях, найвищі – у Донецькій,

Дніпропетровській, Кіровоградській та Черкаській областях.

5. Україні притаманні значні територіальні відмінності в показниках середньої тривалості життя, обумовлені, соціально-економічним, екологічним, демографічним фактором. Відносно високі показники спостерігаються в м. Київ і чотирьох західних областях (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська і Чернівецька), у них тривалість життя

вища в чоловіків на 2,0–4,0, а в жінок на 1,2–2,0 року за загальноукраїнські показники.

Перспективи подальших досліджень

Необхідно продовжити дослідження з моніторингу медико-демографічної ситуації та з розробки подальших державних заходів.

Література

1. Вишневецький А. Г. Демографическая ситуация / А. Г. Вишневецький, В. И. Сакевич, Е. М. Щербакова // Здоровье России : атлас ; под ред. Л. А. Бокерия. – Москва : НЦССХ им. А.Н. Бакулева РАМН, 2009. – 5-е изд. – С. 5–30.
2. Герасименко Н. Ф. Сверхсмертность населения – главная демографическая проблема России в контексте европейских тенденций здоровья / Н. Ф. Герасименко // Здравоохранение Рос. Федерации. – 2009. – № 3. – С. 10–13.
3. Клупт М. Демография регионов Земли / М. Клупт. – СПб., 2008. – 247 с.
4. Слабкий Г. О. Вплив системи охорони здоров'я та міжсекторальної взаємодії на зниження смертності населення України / Г. О. Слабкий, Л. А. Чепелевська, О. В. Любінець // Лікарня в XXI столітті: управління та організація медичної допомоги : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 5–6 червня 2008 р. – Київ, 2008. – С. 85–89.
5. Трагедія, якої можна уникнути. Подолання в Україні кризи здоров'я людини. Досвід Європи. – Київ : ВЕРСО, 2009. – 72 с.
6. Україна. Медико-демографічне обстеження – 2007. – Київ, 2008. – 268 с.
7. Чепелевська Л. А. Динаміка смертності населення України на сучасному етапі: регіональний аспект / Л. А. Чепелевська, Ю. Б. Яценко // Україна. Здоров'я нації. – 2013. – № 2. – С. 30–34.

Дата надходження рукопису до редакції: 21.03.2014 р.

Проблемы демографического кризиса в Украине: региональный аспект*Л.А. Чепелевская, Е.П. Рудницкий, А.Н. Дзюба*

ГУ «Украинский институт стратегических исследований МЗ Украины», г. Киев, Украина

Цель – выявить проблемы демографического кризиса в Украине и ее регионах.

Методы. По данным Государственной службы статистики Украины изучена демографическая статистика за 2008–2012 гг. Исследование проведено на основании использования методов демографической и медицинской статистики.

Результаты. За последние годы в результате принятых государством мер улучшилась медико-демографическая ситуация: рождаемость возросла на 26,6%, смертность снизилась на 10,0%, смертность младенцев – на 10,5%. Несмотря на то, что численность населения продолжает сокращаться, темп этого процесса замедлился (1,2% в последнем полугодии против 2,6% – в предыдущем). Украине присущи значительные территориальные отличия в показателях длительности жизни: самые высокие наблюдаются в г. Киеве и в четырех западных областях.

Выводы. В Украине на фоне значительных региональных расхождений наблюдаются первые позитивные сдвиги в медико-демографической ситуации.

Ключевые слова: демография, смертность, рождаемость, средняя ожидаемая продолжительность жизни, регионы.

Problems of demographic crisis in Ukraine: regional aspect*L.A. Chepelevska, O.P. Rudnytsky, O.M. Dziuba*

SI «Ukrainian Institute of Strategic Researches MoH of Ukraine», Kyiv, Ukraine

Purpose – to reveal problems of demographic crisis in Ukraine and regions.

Materials and methods. According to State Statistics Service of Ukraine studied demographic statistics for 2008–2012. The study is carried out on the basis of demographic and medical statistics methods.

Results. For last years as a result of measures accepted by the state improvement of medical and demographic situation is fixed: birth rate has grown on 26.6%, mortality rate has decreased on 10.0%, infant mortality – on 10.5%. Despite the fact that the population continues to decline, the rate of this process was slowed down (1.2% in the last half-year against 2.6% – in previous). Significant territorial differences in terms of life expectancy are inherent in Ukraine: the highest are observed in Kyiv and in four western regions.

Conclusions. In Ukraine on the background of significant regional differences the first positive improvements in medical and demographic situation have been observed.

Key words: demography, mortality, birth rate, average life expectancy, regions.

Відомості про авторів

Чепелевська Людмила Андріївна – д.мед.н., проф., зав. відділу медико-демографічних досліджень ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна; служб. тел. +38 (044) 576-41-19; e-mail: uisr_moz@ukr.net.

Рудницький Омелян Павлович – ст. наук. співробітник відділу медико-демографічних досліджень ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна; служб. тел. +38 (044) 576-41-19; e-mail: uisr_moz@ukr.net.

Дзюба Олександр Миколайович – д.мед.н., проф., заступник директора з наукової роботи ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»; пров. Волго-Донський, 3, м. Київ, 02099, Україна; служб. тел. +38 (044) 576-41-49.